

KÖZÖSSÉG ÉS HALADÁS PATAKI FERENC MUNKÁIBAN ÉS ÉLETÉBEN

PLÉH CSABA

Közép-Európai Egyetem Kognitív Tudományi Tanszéke
E-mail: vispleh@ceu.edu

Az előadás Pataki Ferenc (1928–2015) vezető magyar szociálpszichológus munkáiban elemzi a közösség és haladás fogalmak történetét. A közösség Pataki számára a csoporttal szemben értéktelített fogalom, Az érintett értékek többnyire a kibontakozásra, fejlődésre, a változás lehetőségére vonatkoznak. A dolgozat ezt a közösségi irányultsági megközelítést szembeállítja a következő nemzedékek egyénközpontúbb hozzáállásával. Ehhez kapcsolódva a haladás értelmezésében Pataki a demokratikus értékelkötelezettség mellett nagy szerepet tulajdonít a nemzeti mozzanatnak is. A nemzeti elem mint fontos identitásképző tényező jelenik meg nála, ugyanakkor magát az identitásalakulást nem öröktől adott lényegeket keretében, hanem dinamikus konstrukcióként értelmezi.

Kulcsszavak: csoport, haladás, közösség, identitás, individualizmus

Előadásomat hadd indítsam két Pataki-idézettel:

...a történelem különböző erejű és váratlanságú kényszerekkel „szólhat bele” – olykor mindent eldöntő módon – az egyéni sorsokba. (Pataki, 2011b, 240.)

S ennek a bevezetésnek esete a mi szakmánk sorsa.

...a pszichológia „a rejtőzködés és a sivatagi vándorlás” éveiben élt 1948 és 1965 között, de talán egészen a nyolcvanas évekig. (Pataki, 2002, 27.)

A két idézetet fogom illusztrálni. Pataki a történelem szorító erejét elismerve nem hódol be neki. Olyan kulcsfogalmakat állít előtérbe, amelyek a féltett hivatás meg-

őrzését biztosítják. Azért van erre módja, mert kulcsfogalmi illeszkednek egy vállalt és megőrzött társadalomképhez. Pataki a tudós ember mindig elkötelezett marad, de sosem behódoló. Pataki a kádári-aczéli kor óvatossági újtója volt. Számára a „végső elméleti vitáknál” fontosabb volt mind a behódolástól, mind az ellenzéki harcolástól távolságot tartva az értelmiségi tudományos autonómia megőrzése. A mi sokszor és sokban lázadóbb nemzedékünk számára sok méltó kortársával együtt azt az értékrendet tanította, s példázta életével, hogy a politikus harcánál fontosabb a hivatás, az embereken segíteni akaró hivatás belső szabadságának, a kutatás és oktatás kis szabadságainak megőrzése.

Pataki Ferencet sok témája és sokféle szerepe mellett egész életében jellemezte két vezérgondolat: az ember közösségekben él, a *közösség* nem csupán korlátja és kerete életének, hanem konstruktív szerepe is van abban.

Ez együtt jár nála egy *haladáselvű* társadalomképpel. Az emberi sorsnak beépített teleológiája van. A magyar társadalom, s mi egyes emberek is, a beszűkült, korlátozott világból haladunk egy nyitottabb és ésszerűbb világ felé. Ez az *aufklärerista* előrelépés azonban nem jár, vagy nem szabadna együtt járjon hovatartozásunk és az ehhez kapcsolódó közösségi érzelmi azonosulásunk feladásával. A haladás nem a szigorú ész, hanem ész és érzelm együtt haladásának következménye.

A *közösség* Pataki munkáiban a Makarenko-könyvtől (Pataki, 1966) kezdve kiindul s értékkel teli fogalom. Alapvetően a közösség két oppozícióban él, mondanám, ha nyelvészként beszélnek, de Pataki nem szeretné itt a túl harcos oppozíció szót. Vagyis a közösség két viszonyban létezik: a társadalomhoz képest konkrét, ez az a terep, ahol az emberek valóban élnek. A csoporthoz, a modern szociálpszichológia alapfogalmához képest viszont nem semleges, hanem értéktelített és elsődleges. A közösség nem akármilyen, hanem „sajátos szociális minőségű csoport” (Pataki, 1969, 36), ahol a sajátosság egyik lényegi mozzanata az értéktartalmak világa.

Pataki (1969, 36) egy *egyén-kicscsoport-kollektíva-társadalom* logikai sort képzel el, ahol a közösség a társadalom értékei felé vezeti a csoportot, illetve ezeket az értékeket bevezeti a csoportokba s ezzel értékvezéreltté teszi az egyén viselkedését is.

A *haladás kérdése*. Pataki eszmerendszerében a haladás a történelmi fejlődésben elköteleződő ember nagy esélye s feladata egyszerre. Egy nemzedéken belül, a fényes szelek világfelforgató ígéretének megfelelően jussunk el oda, hogy mind egyenlő esélyekkel induljunk. Mindenki eljuthat a falusi szegénysorról akár az egyetemi katedrára. Ennek az optimista haladáselvnek azonban van egy korlátja. Nem foglalkozik azzal, mi történik a „haladás győzelme” után. Szinte utópisztikusan azt vélelmezi, hogy a helyes társadalomban minden nemzedék újra és újra ugyanahhoz a rajtvonalhoz áll fel. Nem érdekli a kumulativitás. Ez legfeljebb a másutt már eldöntött átfogó társadalomelméletre tartozik.

A pszichológus szempontjából ez azt jelenti, hogy a *mozgatóerők kérdése* alapvető problémaként kimarad Pataki gazdag s életében is következetesen képviselt emberképéből. A lendületes, szinte mozgalmár közösségi attitűdből kimarad a mi is mozgató kérdése: *Mi az, mi embert boldoggá tehetne?* Hol van a biztonság és az erőforrás-keresés, ami majd sokunk számára alapkérdés lesz.

Pataki mind az egyéni vélemény-gondolati-társas rend viszonyát keresve, mind a haza és haladás dolgaiban integratív próbált maradni. Közösségekben, meghitt embe-

ri élményosztozkodásban hitt, miközben az egyén és az egyéni vélemény kibontakozását támogatta. Töretlen optimistaként hitt a haladásban, s ehhez kapcsolódva abban, hogy a kompromisszumok közepette mindig megmarad a humánus értékrend.

Pataki (2015) ugyanakkor utolsó könyvében nem titkolja aggodalmait és problémáit a haladás fogalmával kapcsolatban. Sokszor visszatér ahhoz, hogy a mai világban igen nehéz értelmezni a haladás fogalmát. A progresszió eszmerendszere történetileg részben lejáratódott a proletárdiktatúrákban, ahol a proletároktól igen messze álló erők gyakoroltak alkalmi diktatórikus uralmat. De lejáratódott már akkor is, amikor olyan, eredetileg baloldali értelmiségiek, mint André Malraux (1993) észrevették, miközben átálltak a jobboldalra, hogy az internacionálék elvont ember fogalma valójában az orosz nacionalizmus szolgálatába állt. Nehéz a haladás értelmezése azért is, mert a mai világban sokszor szembesítődik haladó és maradi a liberális gazdaságpolitikával kapcsolatos állásfoglalásokban. Hol a szolidaritás elvet megkérdőjelező, szabadversenyesszmék, hol a központi irányítás alatti vezénylés jelenik meg mint haladás.

A modernizációnak alapvetően két útját látjuk Európának abban a felében, ahol élünk. Az egyik a közösségi emberből indul, a másik az egyénből. Pataki nyilvánvalóan az elsőhöz kapcsolódik. Fontos azonban itt egy megszorítás. Számára mindez nem jelent szinte törzsi azonosulást, a Durkheim (1893) értelmében vett mechanikus szolidaritást, hanem organikus szolidaritást, ami egyetemes értékeket állít előtérbe. Az emberi egyenlőség hirdetésének két királyi útja van a modern európai gondolkodásban. Az egyik a sokrétűség elismeréséből eredeztető relativista kiindulás. Éppen azért vagyunk egyenlőek, mert tengernyi egyenértékű világképet s életfelfogást hirdetünk. Egyenlő minden népcsoport, kultúra, mert mindegyik bonyolult kód- és szabályrendszereket követ, ezek a rendszerek azonban egymással nem összevethetőek, és egyik sem jobb a másikinál. Ez a totális relativizmus, mely a sokféleségben keresi az egyenlőséget.

A másik gondolatmenet a felvilágosodás kori örökség elveinek megfelelően „katolikus”, azonos elveket keres a sokrétűség mögött. Azért vagyunk egyenlőek, mert végső soron mind ugyanarra törekszünk, s ugyanolyan gondolati építményeink vannak. A haladás abban érhető tetten, hogy a társadalom szimbolikus erőszakszervezete mennyire engedi kibontakozni ezeket az egyetemes lehetőségeket.

Pataki – miközben közösségelvű – az univerzalista felfogást követi. Az egyenlőséget ő a haladásban – minél többeknek nyíljon meg a lehetőség képességeik kibontakoztatására – s az emberek napi valóságos életbeli egyenlőségében keresi. E tekintetben eltér a hazai relativisták, például a Karácsony-követők s a szociológiai és osztályelvű relativisták felfogásától.

Kérdés persze, jogos-e a jövőbe kivetített haladásban megtalálni a megoldást, s ma egy felvilágosodás kori hagyományt követni. Alapvető dilemma sokunknak, s az volt Pataki számára is, mint már egyik kései könyvének címe – *A varázsát veszített jövő* – is mutatja, hogy valóban jogos-e az extrapolált optimista jövőkép (Pataki, 2011a).

Hadd emeljek ki egy fontos eltérést Pataki s a következő generáció között. A mi nemzedékünk is megtalálta ezt az egyetemes egyenlőséget, de nem a kivetített marxista utópiában, hanem a logika egyetemességében, a *tertium non datur* felfogásában s a Chomsky-követők univerzalizmusában.

Pataki (1969, 1977, 1980) közösségi emberképe számára az egyik veszély az egoizmus volt. A következő nemzedékben ez azonban mint individualizmus jelenik meg.

Pataki kora s nemzedéke még az empátiában s az érzelmi összhangban keresi az emberi csoportlét autentikusságát. Ennek az eredeti szociometriai üzenet is jellegzetes formája volt: az érzelmi összetartozás adná meg közösségünk kereteit. Mi sokkal kognitivistábbak vagyunk. Az érzelmi kohézió mellett a közösségi létet az ember különleges gondolat-olvasó, társértelmező rendszereiből vezetjük le.

Pataki *a nemzet* kérdését sem mellőzi, amikor közösség és haladás viszonyát tárgyalja. Utolsó könyvében (Pataki, 2015) visszatérve elemzi azt, hogy maga a nemzethez tartozás történelmileg változó kategória. Csak a mi, európai közegünket nézve is, tartalmában, bizonyos korokban és helyeken a nyelvhez tartozás a nemzet szervező ereje, más esetekben a politikai közösséghez tartozás. Az, hogy ez nem triviális pszichológizáló dolog, jól mutatták, akárcsak a 20. század közepének történései.

Pataki illusztrációként nemegyszer bemutatja a csecsemő kutatás néhány alaphelyzetét, ahol az anyához, vagy tágabban a gondozóhoz való ragaszkodás és kötődés jelenik meg már egyéves gyermekeknél is. Kissé különös ugrás e témáról a nemzettel való azonosulás kérdéseire történő átlépés. A valahová tartozás és a valakikhez tartozás családi, ha tetszik privát élményrendszeréből, hogyan lesz a nagyobb csoportokhoz való tartozás? Mint Pataki (1998) is sokat elemezte a tömeglélektanról szóló könyvében, ez a dilemma nagymértékben befolyásolta a 20. századi társadalmi folyamatokról való elmélkedést a pszichológiában. Gondoljunk arra, hogy Freud (1995) elemzéseiben hogyan válik a csoporthelyzet és a társadalmi tömegekkel való azonosulás éppen a tömegben érvényesülő regresszív viselkedések tényezőjévé.

Mit is jelent a közösségi és individuális életszemlélet viszonya a mai világban? Vajon e kettő viszonya tényleg összekapcsolható-e nemzet és baloldal kapcsolatával, ahogyan Pataki sugallja? A kollektívizmus problémája Pataki számára a nemzeti azonossággal kapcsolódik össze. Általánosságban már Arisztotelésztől levezeti azt a gondolatmenetet, hogy „az egyén éppen a társas közvetítés révén jut el önmagához és önmaga megismeréséhez, önmaga világának a legszemélyesebb világának felépítéséhez is, s ebben a világban nyeri el individualitását is. A kétfajta szemléletmód, az önreferenciájú személy és a társas referenciájú személy valójában napjainkig alapvető tipológiai, típusképzési modelleket alkot... Napjainkig húzódik a kollektivistikus és az individualisztikus áramlatok, irányzatok, sőt, olykor ideológiák sajátos történelmi rivalizálása. Ezek a konfliktusok, filozófiai áramlatképző, sőt, politikai irányzatot alkotó szerepet játszhatnak.” (Pataki, 2015, 274) Pataki mint józan szociálpszichológus a kétféle attitűd, az egyéni és a kollektivistikus attitűd együttlétézése mellett érvel, ugyanakkor látja, hogy ennek összekapcsolása a nemzeti kérdéssel kicsit nagy ugrás. Az az attitűd, amely kiáll a személyes értékek és az individualitás fontossága mellett, nem tud igazán mit kezdeni a nemzeti azonossággal. Ez valójában térségünk, az Európai Unió állandó dilemmája is – az a politikai küzdelem, amely a „nemzetek Európája”, vagy az „Európa nemzetei” között húzódik, ezt a feszültséget érzékelteti. Nehéz lenne ma hinnünk abban, hogy a pszichológiának az a 100 évre visszamenő elkötelezettsége, amely az egyénné válást és az identitást – amit Pataki oly részletesen elemez számos könyvében – összekapcsolta a társas interakciók értelmezésével, közvetlenül leteszi a voksot amellett, hogy ennek az interakciós emberképnek a hordozója a nemzeti azonosság lenne.

A mi nemzedékünk sokban másként jár el a társas elmét keresve, nem az érzelmekből indul ki. Mi a radikális individualizmusból indulunk ki. Számunkra a megtalált

egyénség s a biológiailag értelmezett individuum a kiindulás. Kognitív modelljeink középette egy nemzedék után azon vesszük észre azután magunkat, hogy már a kisgyermek megértéséhez is fel kell tételeznünk nem pusztán az érzelmi empátiát, hanem a gondolatulajdonítást is. Az új nemzedék a közösséget nem a társadalom, hanem az egyén felől találja meg, az egyént tartja rafinált gondolatmérnöknek, aki a másik gondolataival van elfoglalva, s ebből építi csoportjait, s ha tetszik közösségeit.

Mi köze mindennek Patakihoz? A történelmi kontextust is figyelembe vevő társadalomtudósok a mi régióinkban sok negatív történelmi tapasztalatból kiindulva küzdenek a csoportlét és a személyes azonosság mindenféle eszencialista felfogása ellen, amely valahová tartozását s a valahová tartozás eltéréseit biológiai vagy kulturális lényegekből vezeti le (Pataki, 2011b). A mai kognitív kutatások, amikor szintén az eszencializmustól megfosztott, dekomponált önképet hirdetnek, azt ígérik, hogy módunk lesz ezt a szociális és történeti hangsúlyú dekompozíciót beilleszteni egy biológiai alapú univerzalista emberképbe is. Biológiai előnyökkel jár, ha egymásra nézve megkonstruáljuk a *lelket*, az *Ént*, a *magyar embert*, s hasonló integratív fogalmakat, ettől azonban ezek még konstrukciók maradnak, s nem szilárd kiindulópontok. A válságos társadalmi helyzetek és a kulturális peremhelyzet konfliktusai azt segítik elő, hogy könnyebben felfedezzük és elfogadjuk az emberi léthelyzetnek ezt az általános lágy és megkonstruált mozzanatát. A jövő ránk váró feladata, hogy a többszörös meghatározottságokat úgy kapcsoljuk egymáshoz, hogy közben megtartsuk hitünket a haladásban.

IRODALOM

- Dukheim, É. (1893). *De la division du travail social*. Párizs: Alcan.
- Freud, S. (1995). *Tömelelektan és Én-analízis*. Budapest: Cserépfalvi.
- Malraux, A. (1993). *Ellenemlékiratok*. Budapest: Magvető.
- Pataki F. (1966). *Makarenko élete és pedagógiája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Pataki F. (1976). *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában*. Budapest: Akadémiai.
- Pataki F. (szerk.) (1969). *Csoportlélektan*. Budapest: Gondolat.
- Pataki F. (1977). *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*. Budapest: Kossuth.
- Pataki F. (szerk.) (1980). *Csoportlélektan*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Pataki F. (1998). *A tömegek évszázada*. Budapest: Osiris.
- Pataki F. (2002). Egy évszázad árnyékában. Adalékok a Pszichológia Intézet történetéhez. In Czigler I., Halász L., & Marton L. M. (szerk.), *Az általánostól a különöségig* (pp. 15–40). Budapest: Gondolat Kiadói Kör és MTA Pszichológiai Kutatóintézete.
- Pataki F. (2011a). *A varázsát vesztett jövő*. Budapest: Noran Libro.
- Pataki F. (2011b). Stabilitás és változás az énrendszerben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 66, 229–268.
- Pataki F. (2015). *Nemzet és baloldal*. Budapest: Noran Libro.

COMMUNITY AND PROGRESS IN THE WORKS AND LIFE OF FERENC PATAKI

PLÉH, CSABA

The paper analyses the use of the concepts of community and progress in the works of Ferenc Pataki (1928-2015) a leading Hungarian social psychologist. 'Community' for Pataki in partial contrast to 'group' is a value laden concept. The relevant values are sully related to self actualization, development and the possibility of changes. This community centered attitude is contrasted to the more individual orientation in later generations. Related to this in interpreting the notion of 'progress' alongside with a democratic engagement gives a central role to the national aspect. The national element appears as an important identity forming aspect, while the formation of identity itself is not interpreted in the framework of eternal essences but as a dynamic construction.

Key words: *group, progress, community, identity, individualism*